

TOMÀS MARTÍNEZ

UNA APROXIMACIÓ A LES TRADUCCIONS PENINSULARS
DE LES *EPISTULAE AD LUCILIUM*.
LA DOBLE TRADUCCIÓ CATALANA

1. ALGUNES NOTES SOBRE SÈNECA I LES «EPISTULAE AD LUCILIUM»

Les *Epistulae* són, dintre la producció filosòfica i literària de Sèneca, els textos que possiblement responen millor a la seua visió particular de la vida i tot el que hi fa referència. Sèneca aconsegueix ací, més que esbossar nous temes, esgotar els plantejaments ja proposats en d'altres obres anteriors, sense assumir, però, la doctrina estoica de forma plena, sinó bastint una mena de pensament propi que combina l'estoïcisme i punts concrets de les idees d'altres filòsofs més o menys allunyats ideològicament. No és, doncs, un estoïcisme dogmàtic, sinó un estoïcisme crític el que trobem en l'obra de Sèneca. Aquest mateix propòsit de discussió que apareix arreu de les lletres, on es van aportant raonaments diferents, permet una relaxació de l'escriptura adient al gènere epistolar. Les *Epistulae ad Lucilium* són, al capdavall, un mitjà d'exposició i no un fi en elles mateixes. El doctor Carles Cardó, com sempre que parlem de Sèneca, dóna la definició justa: «Sèneca no era un muntador de sistemes, ni un enllaminat per la voluptat del pensament ociós, ans bé un moralista que amava la direcció concreta dels esperits, i que, per tant, sotmetia la filosofia estoica a aquelles mitigacions exigides per la realitat de la vida moral dels homes, que la feien coincidir inesperadament amb altres escoles ideològicament allunyadíssimes. Amb aquest temperament s'avé molt més el gènere epistolar (...)

que no pas el tractat sistemàtic on és més exigible el tecnicisme amb tots els seus desavantatges».¹

Com en tota correspondència, apareix el *tu*, un *tu* molt més afectiu que no l'*ell*, amb el qual es manté permanentment el diàleg. Sèneca, a més a més, introdueix un lector fictici que no és el seu amic Lucili, que presenta —o pot presentar— objeccions que li serveixen de base per a respondre amb les seues explicacions morals, amb tota la seua saviesa i amb l'exposició d'idees provinents de nombroses lectures filosòfiques. Evidentment, aquest lector fictici afavoreix la supressió de l'atac personal i la pugna verbal amb un adversari real.² Som davant, doncs, d'un desdoblament del lector epistolar: un *tu* apostrofic o real (Lucili) i un *tu* retòric o «ficcionalitzat». I açò justament ens duu a l'estudi de la veracitat de les *Epistulae*, és a dir, en quina mesura podem saber quan són fruit de l'amic o de l'escriptor.

L'establiment del *tu* que abraça tot possible lector és la base que ens permet establir seriosament que el fi de les lletres era llur publicació posterior. Sèneca també ho explicita en una de les epístoles, quan parlant de la fama que aconseguiren Idomeneu i Àtic a través dels escrits d'Epicur i Ciceró, diu: «Quod Epicurus amico suo potuit promittere, hoc tibi promitto, Lucili: habebō apud posteros gratiam, possum mecum duratura nomina educere» (21.5).³

A més de les raons extrínseques, hom pot veure desconexions i llacunes, si fa una lectura lineal de les lletres. Sens dubte, la publicació consistí a elegir d'entre les lletres reals aquelles que presenten major consistència filosòfica i poden servir millor a la instrucció d'altres lectors; el refús d'aquelles més personals aconseguia mantenir el tòpic, més que el purament literari. Per tal de crear una certa cohesió, Sèneca ompliria els buits amb unes preteses lletres adreçades al seu

1. C. Cardó, «Introducció», a L. A. Sèneca, *Lletres a Lucili*, 1, traducció i notes de C. Cardó, Barcelona, FBM, 1928, p. 1.

2. Cf. A. Guillemín, «Sénèque, second fondateur de la prose latine», *Rev. Etud. Lat.*, 35 (1957), p. 278.

3. Per a la citació dels textos llatins usem l'edició crítica de L. D. Reynolds, *L. Annaei Senecae ad Lucilium. Epistulae morales*, Oxford University Press, 1966. Traducció de Cardó: «El que Epicur pogué prometre al seu amic, jo t'ho prometo a tu, Lucili: jo gaudiré del favor de la posteritat, tindrè el privilegi de fer surar junt amb mi d'altres noms».

deixeble. No ens sembla un disbarat dir que «Lucilius est la justificació de Sénèque»,⁴ perquè l'usa en una doble direcció: Lucili és un lector particular que ultrapassa la seua funció en esdevenir el prototipus de lector general, i li permet, a Sèneca, formar un corpus epistolar, tot aprofitant la seua amistat.

Temàticament, les *Epistulae* intenten mostrar les vies per les quals hom pot arribar a la unió perfecta del cos i de l'ànima en les diverses circumstàncies de la vida, una cosa que el filòsof s'esforça a demostrar tot al llarg de l'obra, afegint-hi alguns elements descriptius i narratius, literaris al capdavant. Tal és l'home, tal és el seu discurs, i en això, com en d'altres tantes coses, Sèneca en dóna exemple.⁵

Que les *Epistulae* es consideraven com un tractat de doctrina moral, ho mostren alguns fets, entre d'altres l'ús de la tècnica epistolar per part d'alguns pares de l'Església, com sant Jeroni o sant Agustí, els quals donaren a més la seua impressió sobre Sèneca en sengles notes, que citen ja les apòcrifes epístoles entre sant Pau i Sèneca.⁶ Tanmateix, com recorda Antoni Canals, dues taques subsisteixen en el pensament senequà que no poden ésser admeses pel cristianisme: el suïcidi

4. P. Grimal, *Sénèque ou la Conscience de l'Empire*, París, Les Belles Lettres, 1978, p. 230. Vegeu per a la sempre difícil datació de les *Epistoles* l'«Appendice 1: Les *Lettres à Lucilius*. Chronologie. Nature», pp. 441-456.

5. Cf. C. Castillo, «Teorías del estilo en la literatura latina: tradición y evolución», *Estudios Clásicos*, 18 (1974), p. 252, i Ep. 114, 1-2.

6. St. Agustí, Ep. 153, 14: «merito ait Seneca, qui temporibus apostolorum fuit, cuius etiam quaedam ad Paulum apostolum leguntur epistulae, "omnes odiat qui malos odit"». St. Jeroni, *De Viris Illustribus*, 12: «Lucius Anneus Seneca Cordubensis, Sotonis Stoici discipulus et patruus Lucani poetae, continentissimae vitae fuit, quem non ponerem in catalogo sanctorum nisi me illae epistolae provocarent quae leguntur a plurimis, Pauli ad Senecam et Senecae ad Paulum. In quibus, cum esset Neronis magister et illius temporis potentissimus, optare se dicit eius esse loci apud suos cuius sit Paulus apud Christianos. Hic ante biennium quam Petrus et Paulus coronarentur martyrio, a Nerone interfectus est». Aquesta citació de sant Jeroni la trobarem transcrita en el pròleg de manuscrits llatins i traduïda en les versions romàniques. La relació entre sant Agustí i Sèneca és més ocasional i normalment apareixen, quan ho fan, de forma ben diferenciada com a fonts de citació, com en el *De sui ipsius et multorum ignorantia* de Petrarca en parlar de l'home i l'ànima, per exemple. (Cf. P. O. Kristeller, *El pensamiento renacentista y sus fuentes*, Mèxic, FCE, 1982, pp. 232 i 295; traducció de l'original del mateix títol, Nova York, 1979.)

i la intervenció del *fat* com a força ordenadora.⁷ No obstant açò, Sèneca fou considerat per la majoria d'escriptors cristians com un autor «aprovat»; moltes de les ensenyances seues eren compatibles amb el pensament cristià, i els primers pares de l'Església trobaren en ell una font de doctrina moral i de recursos expressius.⁸

La tradició medieval comença amb els escriptors religiosos. A partir del segle XII trobem junts els epistolaris de Sèneca i sant Pau, la qual cosa fa que, encara que no aparega pròpiament com un escriptor convertit, Sèneca siga considerat mestre de moralitat; hem d'esperar el segle XIV perquè el filòsof hispano-romà entre dins la nòmina del cristianisme. Durant el segle XIII s'introdueixen els primers manuscrits llatins de les *Epistulae ad Lucilium* en la península.⁹

2. LES TRADUCCIONS ROMÀNIQUES DE LES «ÉPISTULAE».

GENERALITATS

La primera traducció romànica de les *Epistulae* de Sèneca que coneixem és la francesa, feta a les començalles del segle XIV, per manament de Bartolomeo Siginulfo, de Nàpols, comte de Caserta i gran camarlenc de Sicília, com ja s'indica en el pròleg. Aquesta traducció podem datar-la entre el 30 de setembre de 1308 i el desembre de 1310, car és el període en què Siginulfo posseï aquests títols.¹⁰ A partir del text francès se'n féu una traducció italiana per manament de Riccardo Petri, ciutadà de Florència. El text italià sembla que fou escrit entre l'any 1312 i el 1313, perquè el manuscrit de la Biblioteca Laurenziana, al foli 98, comença un calendari perpetu des de les calendes de març

7. A. Canals, *De Providència*, edició de M. de Riquer, Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics»), 1935, pp. 87.18-88.5. En aquest cas, Antoni Canals rebut la doctrina de Sèneca tot usant els arguments de sant Agustí en contra del suïcidi.

8. Per a la consideració de les *Epistoles* i la seua difusió durant l'Edat Mitjana vegeu el fonamental treball de L. D. Reynolds, *The medieval tradition of Seneca's Letters*, Oxford, Oxford University Press, 1965, sobretot pp. 81-89.

9. *Ibid.*, p. 105.

10. Cf. M. Schiff, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, París, Bibliothèque de l'École des Hautes Études, CLIII, 1905, p. 110, i M. Eusebi, «La più antica traduzione francese delle *Lettere morali* di Seneca e i suoi derivati», *Romania*, XCI (1970), p. 1, seguint Paul Meyer, arriba a la mateixa conclusió.

de 1312.¹¹ Les vulgaritzacions castellana i catalana tingueren com a original aquestes dues traduccions anteriors, la italiana i la francesa, respectivament. Com que la traducció catalana és el tema principal d'aquest treball, parlarem abans de la castellana, per tal de veure com es produí.

Durant el segle xv, i sota el mecenatge de Fernán Pérez de Guzmán, un traductor anònim castellà arromança el text italià, que limità a setanta-cinc lletres, disposades de forma arbitrària, tot seguint probablement un procediment en començar la seua feina.¹² La vulgarització castellana és, doncs, de tercera mà; malgrat això, i si jutgem la quantitat i qualitat d'edicions i manuscrits,¹³ fou una lectura força valorada. Basta llegir el pròleg per a extreure'n les característiques principals (Madrid, BN, ms. 10806, f. 5v):¹⁴

11. *Ibid.*, p. 108; *ibid.*, p. 35. La tendència tradicional francesa ha estat, fins al segle xvi, imitar la cultura italiana clàssica i humanística, per tal de descobrir la seua pròpia originalitat: «Budé, pour la première fois, fixe dans théorie la tendance traditionnelle des lettres français devant la cultura italienne: il ne faut pas imiter pour suivre, mais apprendre pour découvrir sa propre originalité» (F. Simone, «Humanisme français et humanisme italien. Points de contact et divergences», dins *Colloque sur Pensée humaniste et tradition chrétienne aux XVe & XVIe siècles*, París, 1948, p. 2 (cite per separata).

Pel que fa a les traduccions francesa i italiana, Eusebi anota que la primera degué córrer en ambients d'élite, mentre que la segona es limità als ambients burgesos. G. Toffanin, *Historia del Humanismo desde el siglo XIII hasta nuestros días*, Buenos Aires, Ed. Nova, 1953, pp. 394-395, abona aquesta diferència de difusió a França i Itàlia.

12. El marquès de Santillana posseïa un text italià, el ms. Res. 7 (Hh 57) de la Biblioteca Nacional de Madrid (cf. M. Schiff, *op. cit.*, pp. 104-111), però una anàlisi acurada d'aquest mostra que no serví d'original per a la traducció castellana.

13. Vegeu R. Fouché-Delbosc, «Étude bibliographique sur F. Pérez de Guzmán», *Revue Hispanique*, XVI (1907), pp. 38-39; M. Menéndez Pelayo, *Bibliografía hispano-latina clásica*, a *Obras completas*, VIII, Santander, Aldus, 1952, pp. 52-55; K. A. Blüher, *Séneca en España. Investigaciones sobre la recepción de Séneca en España desde el siglo XIII hasta el siglo XVIII*, Madrid, Gredos («Estudios y Ensayos»), pp. 150-152. La difusió de les *Epístoles* contrasta amb l'ambient d'hostilitat en què vivien els pre-humanistes de la cort de Joan II de Castella, sempre lluitant per conservar el seu bon nom de cavallers (cf. N. G. Round, «Renaissance culture and its opponents in fifteenth-century Castile», *Modern Language Review*, LVII, 1962, pp. 204-215, sobretot p. 214).

14. Una traducció posterior, feta directament a partir del text francès, conservada en el manuscrit 8852 de la Biblioteca Nacional, dona aquesta llició: «Et por quanto aquel que las trasladó no hera de lengua francesa nin de tan grande

Et a este Luçilo Séneca envió muchas et muy verdaderas epístolas llenas de dotrinas et ensenamentos, las quales se ssiguen aquí debaxo. Las quales epístolas fiso trasladar de latín en lengua florentina Ricardo Pedro, çibdadano de Florencia, a utilitat et correpci3n de todos los que este libro leerán, las quales son trasladadas del original del dicho Ssé-neca por la horden que fueron en él falladas. Et estas que aquí se siguen de aquellas fiso trasladar de la lengua toscana en lengua castellana Ferrand Peres de Gusmán.

La identitat amb la traducció italiana és absoluta, mot a mot, tot cometent els mateixos errors que aquella:

al qualle Seneca mando piu e piu e uere epistole piene di buoni insegnamenti e addottrinamenti, i quali seguitano qui di sotto, le quali pistole e insegnamenti fece traslatate in lingua florentina Riccardo Petri, cittadino di Firençe (...) (M. Schiff, *op. cit.*, p. 105).

Paral·lelament, les *Epístoles* catalanes conegueren una forta difusió. És sabuda la relació entre les corones catalana i francesa pel que fa al tràfic de manuscrits a la fi del segle XIV, i per això no és inversemblant pensar en una via d'introducció coincident amb la que tingueren d'altres traduccions catalanes de la mateixa època.¹⁵ Rubió i Lluch sosté l'opinió que les *Epístoles* pertanyen al primer període de l'humanisme

enginyo et çiençia como se perteneçia a la materia, et él se escusa a aquellos que leyeran el presente lybro que no-l blasmen sy a falleçido en algunna palabra al propio lenguaje o a las sentençias del actor, et ruégales umillmente que por su bondad et franquesa lo quieran corregir et enmendar en lo uno et en lo otro. Ca él otorga que aquesto fue presunçión muy grande, de enprender tan alta cosa a trasladar, mas él no lo fiso de su-stado sy non a rrogativas de su un grande amygo et señor, por ruego del qual ovo mandamyento et por tanto se esforçó de todo su poder a faser la dicha obra». Comproveu la similitud absoluta amb la traducció francesa, que dona Eusebi, «La più antica ...», p. 2. Aquest manuscrit conté les vuitanta-una primeres epístoles encara que l'última presenta el text de la 119 i manquen la 58 i la 62.

15. Vegeu els casos de Vegeci i Titus Livi en L. Badia, «Front i Vegeci, mestres de cavalleria en català als segles XIV i XV», *BRABLB*, XXXIX (1983-1984), pp. 191-215; C. Wittlin, «La traducció catalana anònima de les *Històries romanes* I-VII de Titus Livi», *BRABLB*, XIII (1963-1968), pp. 277-315; i C. Wittlin, «Introducció», a *Décadas de Tito Livio*, Barcelona, Puvill, 1983. Evidentment, cada cas té les seues particularitats pròpies.

català, aquell que correspon al cicle de traduccions de derivació francesa, i molt possiblement al regnat de Joan I.¹⁶ Si pensem que la traducció és feta sobre el text francès i no l'italià, com la primera traducció castellana, i que la difusió dels manuscrits comença documentalment a les començalles del segle xv, sembla que no ens queda altra possibilitat que datar-la entre els regnats de Joan I i de Martí l'Humà. Vegem breument la seua expansió a les llars catalanes.

Solament amb les còpies demanades o adquirides pels nostres reis podem fer una llista prou considerable. Ja el rei Martí I posseïa a la seua biblioteca uns exemplars de les *Epístoles* «en cicilià» i en llatí.¹⁷ Però el personatge reial que més valorà el contingut moral de l'epistolari de Sèneca fou, sens dubte, la reina Maria, muller del Magnànim, la qual l'any 1421 demanà a Olf de Pròxida que li prestés unes *Epístoles* «en pla aragonès» per tal de fer-ne una còpia;¹⁸ i tanmateix, el 1425, el rei ordenà al mestre racional de València que pagàs les quantitats que importaven els treballs d'escriure, miniar i relligar «un libre en lengua castellana appellat espístoles de Sèneca», el qual havia demanat la reina Maria.¹⁹ Sembla que la reina no en tenia prou amb les *Epístoles de Sè-*

16. A. Rubió i Lluch, «Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català», *EUC*, X (1917-1918), pp. 65-66.

17. J. Massó Torrents, «Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó», *Revue Hispanique*, XII (1905), núms. 125 i 187.

18. J. M. Madurell i Marimon, «Documents culturals medievals (1307-1485). (Contribució al seu estudi)», *BRABLB*, XXXVIII (1979-1982), docs. 78 i 75, pàgines 354-355.

19. ARV, «Pecunia», I, f. 181. «Nos Alfonso etc. Al feel conseller nostre en Berenguer Minguet, maestre racional de la nostra cort en lo Regne de València, salut e gràtia. Com lo feel conseller nostre micer Johan Mercader, batle general del dit regne, de manament de nostra molt cara muller la Reyna de paraula a aquell fet haja fet scriure en pregamins de cabrit a obs de la dita Reyna un libre en lengua castellana appellat les Espístoles (*sic*) de Sèneca e illuminar e parrafar aquell e ligar ab cubertes de posts cubertes de aluda blava ab gafets d'argent daurats, lo qual dit libre <lo qual dit libre> lo feel carber nostre mossèn Berenguer Mercader ha liurat a la dita nostra molt cara muller la Reyna, vos dehím e manam de certa sciència e expressament que en lo temps del retiment dels comptes del dit batle, aquell possant en date les quantitats que haurà pagades axí per fer scriure lo dit libre, capletrar, parrafar, ligar, e cobrir aquell, com encara en compres de pregamins e altres coses necessàries per fer acabar lo dit libre, e restituhint àpoques de aquells a qui les dites quantitats haurà pagades, aquelles dites quantitats li reebats e admetats en sos comptes, tot dupte e contradicció cessants executòria de nostre tre-

neca abreujades que figuren a l'inventari dels seus béns.²⁰

D'altra banda, el mateix Alfons el Magnànim l'any 1433 prega des d'Ischia al seu lloctinent Pere Bou que li envii una traducció catalana del llibre de Sèneca.²¹

Si les *Epistoles* ens apareixen als inventaris al llarg del segle xv a bastament,²² els manlleus són ben visibles a d'altres documents i peces literàries. Dos exemples tan sols dintre el munt que en podríem des- triar: en el Parlament de 15 d'abril de 1410 celebrat per tal d'aclarir la

sofer o altre manament nostre no sperats com axí vullam que-s faca. Dada en la vila de Borja, sots nostre segell secret a XXI dies de juliol del l'any de la nativitat del nostre Senyor Mil CCCXXV. Rex Alfonsus. Dominus rex mandavit michi Francisco d'Arinyo» (document citat, però no transcrit, per J. Sanchis Sivera, «Bibliología valenciana medieval», *ACCV*, VI, 1930, p. 37). Les èpoques les podem veure en ARV, Mestre Racional, 45, fol. 338, de les quals J. Hinojosa Montalvo, «Aportaciones a la bibliología valenciana durante el reinado de Alfonso el Magnánimo», *Ligarzas*, 7 (1975), pp. 213-228, extreu les següents conclusions, que copiem per tal de comprovar si el manuscrit pot ésser algun dels ja ressenyats: «las *Epistolas* de Séneca, cuyo original estaba en 452 cartas de papel de "forma migana", y por cuyo trabajo recibe Ignocent Cubells 339 sueldos, a razón de un sueldo 6 dineros por cada hoja. Como iluminador de nuevo colabora Leonardo Crespi. Su labor consiste en 123 letras de azul, ocre y rojo floreadas, 3.100 "parrafos" en los citados colores y una letra historiada al principio del volumen, percibiendo por todo 55 sueldos [aquesta quantitat correspon sols a la lletra historiada, i no a tota la il·luminació, que costa 93 sous]. La encuadernación, que corre a cargo de Gabriel Nájera, suma 104 sueldos, 6 dineros, por unas cubiertas de madera, forradas de cuero y con broches de plata dorados, con escudos y cordones de seda». J. Rubió i Balaguer, *Literatura catalana*, III, a G. Díaz Plaja, *Historia general de las literaturas hispánicas*, Barcelona, Barna, 1953 (cite per la recent traducció catalana *Història de la literatura catalana*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia, 1984, p. 221) es pregunta si aquesta traducció procedeix de la versió francesa o italiana. Ara per ara, sols podem dir que la descripció de l'únic manuscrit conegut de les *Epistoles* castellanés a base del text francès, el manuscrit 8852 de la BN de Madrid, no té cap similitud formal amb el de la reina Maria (cf. n. 14).

20. M. Velasco, «Inventario de la reina de Aragón Doña María (año 1458)», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, II, 21 (1872), p. 28.

21. R. d'Alós, «Documenti per la storia della Biblioteca d'Alfonso il Magnanimo», *Miscellanea Francesco Ehrle* («Studi e testi», V), Roma, 1924, p. 417.

22. Per a una visió ràpida de la difusió de les *Epistoles* a la segona meitat del segle xv, així com un repàs general a totes les traduccions de Sèneca, vegeu el nostre treball «Sèneca i les seues traduccions catalanes medievals», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (en premsa).

successió de Martí I, Joan Despujol diu: «e per ço dix aquell font de eloquencia Tulli in libro de Amicitia parlant en persona dels reys e senyorayants *No es a mi de menys cura qual sera la cosa publica apres ma mort que qual es vuy*: e Seneca LXXX^a epistola dix *A poques cosas es nat qui solament cogita lo poble de la sua edat*: e per ço Francesch Patrarca ha demostrat quant es obligat lo rey al regiment de son poble dix *Lo bon rey servent es del publich (...)*». Tota una mostra d'erudició.²³

En el llibre segon de *Lo Somni*, Bernat Metge fa dir a Joan I: «per tal com no solament dubtaves, ans, seguint la opinió de Epicuri, havies clar la ànima morir qualche jorn ab lo cors, lo contrari de la qual cosa dessús te he fet atorgar».²⁴ La llista podria continuar, però el que realment interessa assenyalar és la promptitud de la penetració de les *Epistoles* a les terres catalanes, fet que demostra, si més no, que eren conegudes i citades durant aquest període.

Nogensmenys, ha passat quasi desapercebuda una segona traducció catalana, però feta directament del llatí (encara que amb moltes influències de la versió franco-catalana, com veurem més avant), conservada en tres manuscrits i solament citada per Eusebi i per Blüher.²⁵ Aquesta traducció llatino-catalana, del segle xv, que conté sols les vint-i-nou primeres epístoles, ens introdueix dins d'allò que hom anomena —no sense certa ambigüitat— «doble traducció». Per què escriptors com Antoni Canals o Francesc Alegre, posem per cas, fan una altra versió d'obres que ells ja coneixien en llur traducció catalana? La coneguda frase del dominicà en el pròleg de la traducció del Valeri Màxim, «he tret de latí en nostra volguda lengua materna valenciana, axí breu com he pogut, jat sie que altres l'agen tret en lengua catalana», no respon a un desig de secessió lingüística, sinó a un canvi de la valoració que

23. Codoin, I, p. 189. Citat també per M. Casella, «Il "Somni" d'en Bernat Metge e i primi influssi italiani sulla letteratura catalana», *Archivum Romanicum*, III (1919), p. 188.

24. M. de Riquer ed., *Obras de Bernat Metge*, Barcelona, Publicaciones de la Universidad de Barcelona, 1959, p. 250, 5-8. A. Canals, en el pròleg del traductor a la *Carta de San Bernat a sa germana*, tradueix la segona epístola; vegeu *infra*, l'apèndix. Evidentment, la menció que Metge fa d'Epicur no és cap prova definitiva del seu coneixement de les *Epistoles*, sinó tan sols un argument raonable.

25. Eusebi, «La piú antica ...», p. 47, n. 1, i K. Blüher, *op. cit.*, p. 130.

hom fa de l'original llatí i, sobretot, a un gust personal diferent pel qual el traductor critica una vulgarització anterior i va directament al llatí per trobar en la llengua original allò que desitja obtenir. La circumstància que les dobles traduccions cerquen l'original ja indica que el traductor (o la persona per manament de la qual es tradueix determinat text) no sols pretén capir el contingut, i això implica un apropament crític que ultrapassa el simple treball de vulgaritzador sense pretensions (en termes generals, és clar), però que tampoc arriba a la valoració que faran els humanistes.²⁶ Aquest fenomen representa, doncs, un avantatge en la progressió cap a l'humanisme, distant més o menys, depèn del geni i personalitat de l'escriptor, de l'interès documental i moral del medievalisme²⁷ i de l'esteticisme humanista. I ara convé recordar una definició, la de Ruiz i Calonja: «Més que no pas un retorn als clàssics, l'Humanisme representaria l'estudi directe dels clàssics, o l'estudi dels clàssics sota un altre aspecte, més amb intenció estètica que no pas moral».²⁸ Certament, si els nostres «dobles traductors» desitjassen *únicament* buscar el fons moral, no haguessen acudit a un original per traduir-lo, tenint, com tenien, un text català al seu abast. Altra casuística representarien aquells altres traductors que desconeixen el treball anterior i que s'arrisquen a fer-lo depenent tan sols de llur formació i possibilitats.²⁹

26. Usem ací la paraula «humanistes» en el mateix sentit que P. O. Kristeller, «The European Diffusion of Italian Humanism», reimprès a *Italica*, XXXIX, 1 (març 1962), pp. 1-2: «understand by humanists those scholars who by profession or vocation were concerned with the *studia humanitatis*, the humanities, and by humanism, the body of literature, scholarship and thought represented by the writings of the humanists. The *studia humanitatis* which we thus take as the basis for the definition of Renaissance humanism, comprised a well defined cycle of disciplines, as we may learn from a number of contemporary documents: grammar, rhetoric, poetry, history, and moral philosophy. To this list, we may add, as implied, the study of the Greek and Roman authors of classical antiquity». És a dir, aquells hòmens tocats per les disciplines dels *studia humanitatis*: gramàtica, retòrica, història, filosofia, i l'estudi dels autors grecs i llatins de l'antiguitat clàssica.

27. Vegeu aquesta visió medievalista perfectament explicitada en M. de Riquer, *L'Humanisme català (1388-1494)*, Barcelona, Barcino («Biblioteca Popular Barcino», XV), 1934, p. 9.

28. J. Ruiz i Calonja, «Anotacions sobre l'humanisme», *ER*, XI (1962-1967), p. 4.

29. Ens sembla que la causa principal de les diverses traduccions no pot ser

Una volta introduïdes diverses nocions i notícies d'interès, ens cal entrar directament a l'anàlisi de les dues traduccions catalanes de les *Epistoles*.

3. LA VERSIÓ FRANCO-CATALANA I LES «FLORS O AUTORITATS TRETES DE LES EPÍSTOLES DE SÈNECA»

Del text francès de les *Epistoles*,³⁰ se'n féu una traducció catalana inicial, que avui conservem en quatre manuscrits coneguts, molt diferents pel que fa a llur contingut i geogràficament allunyats. Són els següents:

sols el canvi de gustos en l'estil dels traductors, com diu Lola Badia, «Frontí i Vegeci ...», p. 206, n. 29; o almenys l'afirmació necessita algunes observacions. Més que no pas en el canvi de gustos, hem de pensar en el canvi de valoració dels textos que indefectiblement duu també a un nou tractament de l'original a l'hora de traduir-lo. El canvi de gustos en l'estil dels traductors és el resultat d'un procés, no la seua causa. La mateixa L. Badia en un treball anterior, «L'«Humanisme català»: formació i crisi d'un concepte historiogràfic», *V CI de L'AILLC* (Andorra, 1979), Montserrat, Publicacions de l'Abadia, 1980, p. 43, n. 3, ens dóna la clau quan defineix l'humanisme en els següents termes: «en principi es tracta de l'estudi crític i personal dels textos clàssics i de la utilització creativa de tot allò que hom en pot extreure: des d'un major coneixement de la retòrica i dels recursos d'estil fins a l'assimilació de determinades nocions (...). De tot plegat l'essencial és, però, el tracte amb els textos, un tracte que comporta bàsicament el coneixement profund de la llengua en què són escrits (...) i l'obsessió per aconseguir una versió més i més correcta del text mateix com a fonament de tota activitat posterior».

30. De l'original francès, se'n conserven cinc manuscrits: París, BN, fr. 12235 (segons M. Morel-Fatio, *Catalogue des Manuscrits espagnols et des Manuscrits portugais à la Bibliothèque Nationale*, París, 1882, núm. 82, segons ell aquest fóra la base del text català); París, BN, nouv. acq. fr. 20545; Londres, British Museum, Add. 15434; Brussel·les, Bibl. Reial, mss. 10546 i 9091 (cf. per a tots ells «La più antica ...», pp. 2-3). R. H. Lucas, «Mediaeval French translations of the Latin classics to 1500», *Speculum*, XLV (1970), p. 254, cita també el manuscrit París, BN, fr. 2473, que conté les deu primeres epístoles; en nota, assenyalava que aquests manuscrits francesos foren la base de la traducció catalana «for Martin I of Aragon and Sicily». Ara per ara, ens sembla un xic arriscat limitar la traducció a aquest període, encara que sí que és, segons la documentació, el límit màxim permès.

- M Montserrat, Biblioteca del Monestir, ms. 933. Conté, a més, la traducció del *De Providència* a partir del foli 210v. És el millor i més complet text conservat, encara que els primers fulls estan tocats per la humitat.³¹
- L Londres, British Library, Burney 252. Sols conté les primeres divuit epístoles (ff. 9-84). Manuscrit conegut ja per Faraudo i Morel-Fatio.
- P París, Bibliothèque Nationale, esp. 7. Conté les 124 lletres, però a partir de la 93 abrevia molt el text.³²
- V Biblioteca Episcopal de Vic, ms. 186. Sols n'hi ha 18 folis. (Informació de Jaume Riera.)

Tractament a banda mereix un florilegi fet a partir dels textos complets de la traducció franco-catalana i que és una reducció de la versió íntegra:

- F Saragossa, Biblioteca Universitària, ms. 28 (abans N. 1122, número 147). *Flors o autoritats tretes de les Epístoles de Sèneca*. Text editat i comentat per Lluís Faraudo.³³

Des que Faraudo prologà la seua edició, gairebé tots els crítics han seguit amb més o menys literalitat les observacions que aquell va fer per al text F, és a dir: influència absoluta, àdhuc en el vocabulari i en les construccions, del text francès, que el nostre traductor no arriba a entendre totalment; mancança de fragments sense conclusió moral

31. A. Olivar, *Catàleg dels manuscrits de la Biblioteca del Monestir de Montserrat*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia, 1977, ms. 993.

32. Cf. M. Morel-Fatio, *op. cit.*, núm. 82, i la nota de P. Bohigas, «El repertori de manuscrits catalans de la fundació Patxot. Missió de París. Biblioteca Nacional», *EUC*, XV (1930), p. 225 (també P. Bohigas, *Sobre manuscrits i biblioteques*, Barcelona, Curial i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985, pp. 147-148).

33. Ll. Faraudo, «Flors o autoritats de les Epístoles de Sèneca a Lucil», *EUC*, IV (1910), pp. 391-393 i 193-246. Eusebi, «La più antica ...», p. 46, n. 1, creu que aquest manuscrit abreviat correspon a les «Epístoles de Sèneca abreviades» de l'inventari de la reina Maria (veg. n. 20). La forma externa d'un i altre, però, és diferent, i l'*incipit* i l'*explicit* d'ambdós són els mateixos que els de la versió franco-catalana. No hi ha, doncs, cap raó per pensar que es tracte del mateix manuscrit, ni tampoc de la mateixa versió abreviada.

i alteració de l'ordre normal en les epístoles.³⁴ Tanmateix, aquestes consideracions són totalment certes per a F, però no per als textos més complets, com és el cas de M. Vegem exemplificades les diferències i similituds d'ambdós textos, F i M, en la segona epístola.³⁵

Manuscrit M

La segona Epístola. Ex hiis qui scribis mihi.

De aquells qui sovent se muden de un loch en altre e qui volen legir hara un libre ara un altre, e que de açò se deu hom guardar. E que alegre pobresa és honorable cosa.

Io començ haver bona esperança en tu per ço que-m scrius e per ço com yo hoig de tu que tu no-t mudes de loch en loch; e de aquesta cosa no-t dons ànsia ne trebayl. Aquell debatiment és de coratge malalt. Yo cuyt que-l primer argument de coratge ben ordenat és de ésser en repòs e haver pau ab sí matex. E d'açò te guarda, que aquesta liçó de molts actors e de diverses maneres de volums no-y aja alguna cosa mudable e vana, car cové que tu seguesques l'estudi de alguna cosa ferma e çerta e que en aquella sies nodrit, si-n vols traure cosa de profit, e que romangua fermament en ton cor. Qui és pertot no és en nenguna part. A-quells qui [passen] lur vida en peregrinatge esdevé que han molts hostals, mas ells no han nenguna amiatat. Aquesta matexa cosa esdevé a aquells qui no-s prenen ne-s adrecen a estudi de nenguna cosa certa, mas pasen totes (les) cuytadament e (corrent): la vianda que hom vomita tant tost que la ha mengada no ha profit ne nodrex lo cors. Nenguna no és que tant dapnatge faça ne tan gran empatxament faça () com sovent canviar les medeçines; la planta que sovent és tresplantada e remudada de hun loch en altre no pot pendre força ne vigor; denguna no és tan (profitable) que pasant puiya fe-li gran profit.

La multitut dels libres retrau e destorba lo coratge; donchs, si tu no

34. Podeu observar gairebé les mateixes conclusions en A. Rubió i Lluch, «Joan I», pp. 65-66; M. de Riquer, *L'Humanisme*, p. 88; J. Carreras Artau, «El senequismo en la literatura catalana medieval», a A.V., *Estudios sobre Séneca*, Madrid, CSIC, 1966, pp. 294-295; M. Balasch, «Sèneca als Països Catalans», a A.V., *Roma en el siglo II*, Barcelona, Publicaciones de la Universidad de Barcelona, 1975, p. 64.

35. Del manuscrit M donem entre parèntesis les lliçons dubtoses a causa del seu mal estat de conservació i en blanc aquelles que no hem sabut llegir per la mateixa raó; seguim el mateix mètode en els exemples posteriors. Del manuscrit F donem la versió segons l'edició de Faraudo, tot corregint alguns errors detectats.

pots legir tots los libres que tu has, basten-te haver aquells que tu legiràs. Mas tu-m diràs: «ara voldria guardar en aquest libre, ara en aquest altre». Asagar diverses viandes pertany a hom qui ha l'estómech ple de enuyg e fastig; e la diversitat de les viandes no nodrex, ans afolle e gasta l'estómech. Donchs lig tots jorns los mils sprovats, e si alguna vegada torna-t'i als altres, retorna als primers. Perçaça algun jorn alguna ajuda contra la pobresa e contra la mort, e no res menys contra les altres pestalències; e quant tu hauràs moltes coses regardades, guarda e tria () la qual aprengues aquell jorn. Yo matex faç axí: de moltes coses que yo he lestes lo jorn, yo-n aprench alguna. En aquella de vuy és aquesta, la qual yo he trobada en los libres de un philòsof qui hac nom Epicurus, car yo són estat acostumat de trespassar a les forteses d'altri, no pas com a fugitiu, mas com asspia: «Honesta cosa —ço diu ell— és alegra (pobresa)». Car verament, si ella és alegra, no és pobresa; e aquell no és pobre qui ha poch, mas aquell qui més cobega. Car ço que hom ha en la caxa, què li val, e los graners plens, e que haja molta companya e gran renda, si tots jorns ell pensa e desige haver ço d'altri e si ell no conte los béns que à conquests, mas aquells qui ha conquistar? Si tu-m demanes qual és la manera de riquesa, yo t'o diré: la primera mesura de riquesa és haver ço que neççitat requer; la segona, ço que basta.

Manuscrit F

La IIª EPISTOLA. Ex hiis que scribis mihi.

De aquells qui sovint se muden de un loch en altre e qui volen legir ara un libre ara un altre e que de asso se deu hom guardar. E que alegra pobresa es honorabla cosa.

[L]Jo primer argument de coratge be ordenat es de esser en repos, e aver pau ab si metex.

Qui es per tot no es en neguna part; aquells qui usen lur vida en peregrinatge esdeve'ls que han e saben molts hostals mas ells no han neguna amistat. Multitud de libres retrau e destorba los coratges.

La diversitat de les viandes no nodrex ans affola e gasta l'estomach.

Honesta cosa es alegra pobresa car verament si ella es alegra no es pobresa car aquell es rich qui be s'acorda ab pobresa. E aquell no es pobre qui a poch, mes aquell qui mes cobeseya.

La primera [manera] de riquesa es haver ço que neççitat requer, la segona ço que basta.

D'aquesta mostra, en podem extreure diverses conclusions. De primer, la identitat absoluta dels resums inicials de l'epístola —aspecte generalitzable a totes les lletres— i la fixació d'ambdós textos en una font comuna. Altrament, que F és un florilegi de la versió franco-catalana, a la qual manleva les sentències de més valor filosòfic i moral, que al capdavant nodreixen el còdex. Els pròlegs de M i F també són idèntics, i iguals a la traducció francesa i a l'anònima castellana, és a dir, conté algunes referències a la vida i a la filosofia de Sèneca i de Lucili i a la bonesa de les lletres trameses per aquell a aquest, tot traduint el mateix pròleg de la versió base. Manca, doncs, la traducció de la citació de sant Jeroni sobre Sèneca,³⁶ que sí que veiem en la vulgarització castellana de Pérez de Guzmán.

D'este ssavio Sèneca fase Sant Iherónimo muy espeçial mençión en el libro que él compuso *De los varones claros* por tales palabras: Agneus Luçilo Sèneca de Córdoba, omne de grant continençia en su bevir, el qual yo non pusiera en el cathálogo de los ssantos ssi a ello non me provocaran aquellas epístolas que de muchos son leydas, Sèneca a Paulo et Paulo a Ssèneca.

Quan els crítics en general han parlat de la traducció franco-catalana de les *Epistulae ad Lucilium* no han tingut presents els textos més complets i això ha provocat interpretacions errònies. El que sí que és cert és que aquesta versió segueix amb literalitat el seu model francès, com ja comprovà Eusebi en el seu treball ja citat, i que de vegades el nostre autor no entén bé el text i les construccions esdevenen massa forçades i equivocades en català. No podem parlar, doncs, d'una excel·lent traducció, sinó d'una traducció mediocre, encara que tingam en compte que és de tercera mà i que es tracta d'una versió mot a mot.

Més que pel seu valor intrínsec, aquesta vulgarització té importància perquè l'autor de la segona traducció, aquella que anomenem llatino-catalana, se serví d'ella, i no tan solament a nivell superficial. Si abans observàvem que els manuscrits M i F tenien els mateixos resums d'epístola, comprovem el fenomen tot comparant M i el text del manuscrit S, el millor de tots els coneguts de la segona versió.

36. Cf. n. 6.

Manuscrit M

La III^a epístola. Persevera ut cepisti. Que hom deu haver poch dupte de la mort. Que és gran riquesa pobretat ordenada segons natura.

La quinta epístola. Quot pertenaçiter. Que'l bo no-s deu metre en molt gran stretura de vida per conquistar sciència e philosophia e deport.

La VI^a epístola. Intelligo, mi Lucille. Que ensenyament per eximpli és molt profitós.

Manuscrit S

La III^a epístola. Persevera ut cepisti. Que hom deu haver poch dubte de la mort, e que és gran riquesa pobretat ordenada segons natura.

La V^a epístola. Quod pertinaciter studes. Que'l bon no-s deu metre en molt gran stretura de vida per conquistar sciència e philosophia; e de pahor.

La VI^a epístola. Intelligo, mi Lucille. Que ensenyament per exemple és profitós.

Tanmateix, molt més interessants són les influències al si del text, que estudiarem en els apartats dedicats a les tècniques de traducció i al possible original llatí de la versió llatino-catalana, mitjançant la confrontació de les dues traduccions.

4. LA VERSIÓ LLATINO-CATALANA

Manuscripts

Quan l'any 1910 Lluís Faraudo publicava la seua edició de les *Epístoles* segons el florilegi del manuscrit 1122 de la Biblioteca Universitària de Saragossa, ja feia notar l'existència d'un altre, el 1297,³⁷ de mitjan segle xv. Tot i això, i malgrat assenyalar la diferència de contingut, Faraudo els col·locà ambdós al costat dels manuscrits de París i de la British Library, com si no fossen dues versions diferents. Fou Eusebí, com hem dit abans, el primer a apuntar que es tractava de dues versions diferents, aportant-hi dos manuscrits més de la Biblioteca Nacional de Madrid. Aquests es poden trobar ressenyats en el catàleg dels manuscrits de la Biblioteca Nacional de Madrid, de Domínguez Bordona, amb els números 9152 i 9562.³⁸ Completarem la seua descripció.

37. Ll. Faraudo, *op. cit.*, pp. 391-392.

38. J. Domínguez Bordona, *Catálogo de los manuscritos catalanes de la Biblioteca Nacional*, Madrid, Blass, 1931, pp. 69 i 71.

B Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 9152

Al llom: «Cartas de Séneca, en valenciano». Conté 59 folis de 314 × 240 mm, amb dos folis de guarda originals davant, el primer dels quals duu escrit «Cartas de Séneca», i vuit guardes de paper modern davant i darrere. Filigrana de mà i estrella.

Hi ha una triple foliació. La primera, amb xifres romanes del II al VII, sols es veu als folis 9-14, la qual cosa fa pensar que les *Epistoles* formarien un volum a banda, car el text comença al foli 8, que correspondria al número 1 de la foliació romana. Una segona foliació numera tot el manuscrit, i va des del 374 al 432; aquesta segona paginació, observada ja per Domínguez Bordona, ens fa suposar que el següent pas en la formació d'aquest còdex fóra la seua inclusió en un altre de més gran, molt probablement en una miscel·lània. La tercera foliació té en compte el contingut actual del manuscrit i numera des del primer foli escrit fins a l'últim, el cinquanta-nou. Ultra açò, també podem observar la paginació d'un septern, folis 23-36, amb lletres des de la *a* fins a la *g*, al marge dret inferior del recto.

Contingut:

ff. 374-376 (ff. 1-3). Selecció de diverses sentències i definicions d'autors clàssics i dels sants pares (Aristòtil, Ovidi, Virgili, Tàcit, Ciceró, sant Agustí, sant Bernat, sant Jeroni, etc.), incloent-hi breus fragments de les *Epistoles* de Sèneca segons la lliçó del text traduït en el mateix manuscrit. Heus-ne aquí una part:

(Sèneca)

Axí sies vergonyós de fer cosa letgia davant tu com davant molts, y no ages altri més en reverència que a tu matex.

Lactanci

Gran fre de la consiència és pensar que Déu és present y veu lo que l'om fa y ou lo que hom diu.

S. Jacobus

Superbis deus resistit humilibus autem dat graci(a)m.

Gregorius

Tanto quis a divino amore disiungitur, quanto hic inferius delectatur.

ff. 377-380 (ff. 4-7). En blanc.

ff. 381-432 (ff. 8-59). Epístoles 1-19. Caixa d'escriptura de 194 × 127 mm, amb 25-28 ratlles. Lletra del segle XVI, a línia tirada. Senyals per a les caplletres, amb la lletra corresponent anotada al marge.

Al foli 376r (f. 3r), hom pot veure, en acabar el florilegi, un fragment de *Les edats dels hòmens i llurs noms*, que acaba: «Ita scripsit aliquis in pagella praefixa libello S. Bonaventurae, qui Diaeta salutis nuncupatur, edito Venetiis anno Domini MDXVIII». Aquest text és d'una mà posterior.

La Biblioteca Nacional de Madrid va adquirir aquest exemplar el 9 d'abril de 1863, segons consta al dors de la portada.

N Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 9562

Conté 106 folis de 290 × 210 mm, més dos fulls de guarda davant i dos darrere; filigrana de balança. Relligadura posterior amb cuir marró, amb cinc nervis al llong.

Contingut:

ff. 1-97. *Llum de Profitosa Vida*. En els tres primers folis hi ha una tau-la de *Llum de Profitosa Vida*. Lletra del segle XV, a dues columnes; espai per a caplletres. Al marge, notes, proves d'escriptura en català i en castellà.

ff. 97-104. *Epístoles*. Caixa d'escriptura de 174 × 136 mm, amb 26-29 ratlles. Lletra de la segona meitat del segle XV, a ratlla tirada; buits per a caplletres; tot el text en tinta negra. Els comentaris i glosses en català són força nombrosos, i d'aquest tipus: «Car la vide que s'és pesada ja és morta, pus no ha ésser». També hi ha proves d'escriptura en castellà. Conté les cinc primeres epístoles, perquè, encara que l'últim foli és tallat, s'hi llig: «... tant solament per les co ...», que correspon a l'acabament: «... tant solament per les coses presents».³⁹

39. M. Eusebí, «La pià antica ...», p. 47, n. 1, s'equivoca quan diu que aquest còdex sols conté la I, la XIV i la V incompleta.

ff. 104v-106v. *Trabajos de los meses*, en català. Text molt fragmentari perquè manca bona part de la meitat inferior dels folis.

La foliació d'aquest manuscrit és força complicada. La primera, en xifres aràbigues, numera de l'1 al 3 de la taula i, independentment, de l'1 al 27 els primers folis del text de *Llum de Profitosa Vida*, que completa una altra a partir del foli 28 fins al 40 (08-000). Una segona foliació va des del foli 28 al 103, no tenint en compte els folis de la taula. Encara hi ha una altra paginació en xifres romanes dels folis 41-79 (XXXI-LXX). L'última foliació, feta a llapis, comença a partir del primer foli escrit, i és la que hem seguit a l'hora de descriure el contingut del còdex.

S Biblioteca Universitària de Saragossa, ms. 21
(anteriorment núm. 1297, com hom pot veure al foli 1r)

Al lloc, «Epístolas de Séneca (manuscrito)». 70 folis de paper i pergami que amiden 290 × 220 mm, amb un full de guarda davant. Lletre de les acaballes del segle xv o començalles del xvi, a ratlla tirada; títols i introduccions d'epístoles en roig; inicials en blau i roig, amb algun ornament. Relligadura moderna de pergami. Caixa d'escriptura de 194 × 132 mm, amb 29-32 ratlles per foli. Filigrana de balança.

El manuscrit manca d'una foliació completa, i solament pot veure hom alguns folis numerats a llapis, al marge superior dret del recto. El que sí que notem és la presència d'algunes manetes i esmenes d'un lector o corrector del text.⁴⁰

Contingut:

ff. 1-3. Pròleg a les *Epístoles*. Al f. 3v, algunes referències a costums i manaments dels frares predicadors i notes d'escriptura en català, en lletra posterior a la de les *Epístoles*.

40. L'any 1882 el cos d'arxivers i bibliotecaris publicava dintre el seu anuari una mena de catàleg de manuscrits de la Biblioteca Universitària de Saragossa, en la pàgina 206 del qual apareixia una bona descripció del còdex que hem anomenat amb la lletra S. Actualment, i segons informació del personal de la biblioteca de Saragossa, s'ha començat la tasca de redacció d'un nou catàleg que tindrà present tot el fons de manuscrits conservats.

- ff. 4r-65r. Epístoles 1-29, que acaba: «... Com sàpia quina és la via que porta les persones en aquesta favor». El text no té cap escurçament.
- f. 65r-v. «Letra que féu lo Sor Rey don Juan al Sor Rey de Quastella son fill, qui's diu don Farando de Araguó, com stava a la mort», en castellà.
- f. 66r-v. En blanc.
- ff. 67r-70r. Com en el manuscrit B, trobem ací un aplec de sentències i definicions. Encara que els dos florilegis no tenen dependències entre ells, car un i altre tenen fragments que no apareixen en l'altra còpia, sí que podem afirmar que ambdós tenen una font comuna que desconeixem.

<i>Ms. B</i>	<i>Ms. S</i>
Tarensí	Tarenci
Lo servey fa amichs, la veritat fa fastig.	Lo servey fa amichs, la veritat engendra fastix.
Sènecha	Sènequa
Més val fallir en las obres que en la fe.	Més vall fallir en las obras que en la fe.
Més val portar al coll lo foll que adocrinar-lo.	Salamó
Enterrogat un savi per què callave, dient-li si ere foll, e respòs: hom foll no pot callar.	Non omni homini revelles cor tuum. deya un filòsof
Salamó	D'esò sias çurós, que pus volentés ascolts que no parlas.
Si hom foll calla, serà comptat per savi.	Més vall portar al coll lo foll que adocrinar-lo.
dit d'un savi	Dix un savi quont li fou demanat per què quallava tant, si era foll, respòs: hom foll no pot quallar.
Calla fins que hages mester parlar.	Salamó
	Si hom foll qualla, sarà comptat per savi.
	dix un savi
	Calla fins que hages mester parlar.

Segons Faraudo, aquest manuscrit pertanyia al marquès d'Aitona, sense que cap testimoni ho demostre, sinó solament la tradició.

El còdex 21 de la Biblioteca Universitària de Saragossa forma amb

el ms. 9152 una mateixa branca del *stemma*, diferenciada parcialment de la representada per l'altre manuscrit de Madrid, com hom pot notar tot seguint les variacions a l'edició d'alguns fragments, que presentem a l'apèndix. Els mss. B i S, encara que de la mateixa família, tenen algunes diferències —poques—; així, mentre que el copista de S no comet gairebé cap incorrecció, el de B bota línies i no acaba d'entendre el que escriu en alguns passatges. De tota manera, i com ja hem dit abans, les diferències són insignificants. Altrament, ens sembla que S és un xic anterior a B, i per això l'agafem com a text base dels fragments reproduïts en aquest treball.

Contingut

En la descripció dels manuscrits de la versió llatino-catalana hem fet esment del contingut de cadascun d'ells, tot assenyalant que els còdexs més complets contenen tan sols les vint-i-nou primeres epístoles completes. Quina raó mogué el traductor a elegir només aquestes del total de les cent vint-i-quatre que ens han pervingut? Per què —i això és important— l'escriptor acabà en la 29 i no en una altra? Aquestes qüestions no tenen una resposta fàcil. Pot ser que el traductor tingués com a base un manuscrit llatí que sols contenia aquest nombre d'epístoles. Tanmateix, la tradició manuscrita dels textos llatins no justifica aquesta hipòtesi. Als volts del segle x les 124 lletres se separen en dos volums que abracen les lletres 1-88 i 89-124. Posteriorment, el primer volum es torna a dividir en dos blocs que contenen les epístoles 1-52, grup de manuscrits designats sovint per la lletra β , i 53-88.⁴¹ Un original llatí de 29 epístoles no s'ajustaria a allò que ens diu tota la tradició, encara que la seua existència és ben possible. Si pensem que el nostre traductor tingué present la versió franco-catalana i que aquesta conté la totalitat del text, aquesta hipòtesi inicial sembla més inversemblant.

Una altra solució poc probable és que el traductor conegués la unitat que formen aquestes 29 epístoles, és a dir, que els tres primers llibres constitueixen un bloc unitari. En un primer nivell, aquest grup

41. Cf. L. D. Reynolds, *The medieval tradition ...*, pp. 25-30.

té en comú la presència de les sentències d'Epicur, que són com una mena de regal que Sèneca fa a Lucili. El mateix Sèneca ens diu a la fi de l'epístola 29: «Si pudorem haberes, ultimam mihi pensionem remississis: sed ne ego quidem me sordide geram in finem aeris alieni et tibi quod debeo inpingam».⁴² Dintre de l'especial unitat del corpus epistolar, les deu primeres lletres integren allò que anomenaríem introducció general; al costat del llibre I, amb una interrelació força notable entre els seus diversos components, el II i el III compondrien una part amb suficient autonomia.⁴³ És versemblant que el vulgaritzador català tingués la intenció prèvia d'escollir aquelles lletres, tot considerant que tractaven els principals arguments que es desenrotllen al llarg de tota l'obra, que tenen una unitat interna i que Sèneca acaba amb les citacions d'Epicur. No obstant això, fóra difícil precisar les raons per les quals un traductor de mitjan segle xv va decidir de fer semblant elecció. Les possibilitats d'interpretació resten, al capdavall, obertes.

Un altre element important i diferenciador del contingut d'aquesta versió és el pròleg. Més que no d'un pròleg, caldria parlar d'un comentari a la primera epístola, amb la introducció de l'autoritat de Coluccio Salutati⁴⁴ i la citació de fragments d'altres epístoles. Comença així:

42. Traducció de S: «Si haguesses vergonya, me hagueres remesa la darrera pensió. Mas yo no-m hauré avariciosament en la fi de la peccúnia stranya que-t do, car ja faré fi en collocar dits de Epicuri en mes epístoles, e ara pagar t'é lo que-t dech». C. Cardó, «Introducció», a L. A. Sèneca, *Lletres a Lucili*, p. vii, comenta que és «la darrera a posar com a cloenda una sentència d'un filòsof, la qual ell mateix qualifica ja de *ultimam pensionem*. Segurament que la posà en darrer lloc del primer cos, per no torbar l'ordre de les altres, potser afegint-hi aquella sentència, o la seva qualificació d'última».

43. Cf. A. López Kindler, «Las epístolas a Lucilio como obra literaria», *Estudios Clásicos*, XX (1976), pp. 93-101, sobretot pp. 98-99.

44. L'únic contacte seriós de Salutati amb les obres de Sèneca es deu a la còpia de les *Tragèdies* (cf. A. C. de la Mare, *The handwriting of Italian humanists*, Oxford, Oxford University Press, 1973, I, p. 33). Més que per la seua activitat literària, Salutati és conegut com un dels primers introductors de la lletra humanística, tema molt estudiat per Ullman i Petrucci. Podeu veure una aproximació en B. Ross, «Salutati's defeated for humanistic script», *Scrittura e Civiltà*, 5 (1981), pp. 187-198.

Aquesta és la primera letra que Sèneca fa a Lucil, lo qual era stat tramès per la cosa pública de Roma a regir Sicília. E convé breument e sumària pressupondre que Lucil per moltes vies e occasions perdia temps e, complayant-se de sa pèrdua, scriu a Sèneca dient-li que ver-taderament d'allí aprés ell volia strènyer-se ab si mateix e dar gran part de sa vida a studis. Al qual Sèneca respon dient: «Axí-u fe, mon Lucil, apropia tu a tu mateix e ajusta e conserva lo temps lo qual», etc. Per declaració de aquests tres passos qui's seguexen e duren fins allà hun diu: «Qui'm daràs», etc.

Cal pensar que aquests folis introductoris foren un intent d'aproximació a una epístola, i no sabem si la intenció del traductor era fer el mateix amb les altres epístoles. Podem creure també que l'autor d'aquest comentari no fou el traductor de l'obra de Sèneca i que aquest afegitó passà a les diferents còpies com una part més de la traducció. El que sí que és cert és que el pròleg no està desproveït de moralitat cristiana, que contrasta amb el desig d'aconseguir un trasllat polític. Són contrastos ben imaginables en una època de xoc cultural:

Lo dit cas se pot aplicar a declaració de la letra de Sèneca, en tal manera que a cascun dels vivents és stada per Déu donada una taula blanca, ço és, la ànima, per ço que la pinten de sciències e virtuts a fi que per aquelles vinguen a beatitud.

Una tercera característica de la traducció és la manca de les fórmules de salutació i de comiat. El clàssic *Seneca Lucilio suo salutem*, amb l'omissió del verb *dicit*, una de les tres fórmules de salutació, no encapçala les lletres en llur traducció, potser perquè ja mancava en el text original o perquè l'interès de la vulgarització se centrava en el nucli de l'epístola i no en models repetitius; però sí que hi llegim la coneguda clàusula condicional en començar la quinzena lletra: «Costuma fon antiga, servada fins a la mia edat, en les primeres paraules de les lletres que's tremetien dir: Si tu és sa, bé stà, yo també stich sa».⁴⁵ També manca *vale* a la fi de l'epístola, fórmula de comiat ja usada pels grecs.⁴⁶

45. «Mos antiquis fuit, usque ad meam servatus aetatem, primis epistulae verbis adicere "si vales bene est, ego valeo"..."» (Ep. 15.1).

46. Trobareu un estudi documentat sobre aquestes fórmules en el treball de C. D. Lanham, *Salutatio Formulas in Latin Letters to 1200: Syntax, Style, and*

Un últim tret formal és la divisió de les 29 epístoles en dos llibres únicament, separats per l'epístola 12, quan normalment el llibre segon comença en la 13.

El possible original llatí

La incapacitat momentània de determinar el text que serví de base a la traducció llatino-catalana a causa de l'enorme quantitat de manuscrits que ens han pervingut no ens priva d'esbrinar almenys quin tipus de text cal cercar. Reynolds⁴⁷ parla de tres grans famílies de manuscrits llatins de les *Epistulae ad Lucilium* pel que fa al text de les epístoles 1-88: ρ , α i γ , l'última de les quals és la més nombrosa i és subdividida en dues branques, β i δ .

Els errors d' α no passen al nostre text:

- 12.5. *cupiditatis* en lloc de *cupiditates*: Com és dolça cosa haver acaçades e relaxades totes cobejances (=).
 15.9. *fortuita* en lloc de *fortuna*, en *esse ex fortuna pendere*: E no ésser tot jorn penjant e sperant de fortuna (e no ésser tot jorn en dependent e no guardar a fortuna).
 17.1. *expediunt* en lloc d'*expedi aut*, en *expedi aut incide*: O u spatxa o u talla (deliura-te'n ho taylla-la).

Alguns errors i trets es verifiquen sols en alguns manuscrits de la família α (L, Q, g):

- 1.5. En L i Q manca *sat est*, en *cui quantulumcumque superest sat est*: Aquell al qual per poch que li sobre li és assats (a qui basta ço que li és romàs, per poch que sia).

Theory, Munic, bei der Arbo-Gesellschaft («Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung», 22), 1975, sobretot pp. 11, 15-22, 69-70.

47. L. D. Reynolds, *The medieval tradition ...*, p. 31. Usarem en aquest apartat i el següent les notes d'aquest llibre i de l'edició de les *Epistoles* del mateix autor. Donem entre parèntesis la lliçó de M per tal de veure les similituds i diferències entre les dues versions. El signe = significa que M, a banda de les variants ortogràfiques, fa la mateixa interpretació que S; el signe \emptyset , que manca el fragment; no transcriurem la lliçó de M quan s'allunye excessivament de S.

La majoria d'omissions, transposicions i addicions de β no reapareixen en la traducció:

- 4.6. Manca *haec* en *adversus haec quae incidere possunt*: Contra totes les coses que-s poden sdevenir (\emptyset).
- 24.14. Manca *brevis es si ferre non possum*: E breu si no la puch soportar (e si no la puiy soferir ella serà breu).
- 3.3. *Qui est ergo quare ulla* en lloc de *quid est quare ego ulla*: Què és la rahó per què yo-m degua retraure de dir algunes (...)?

Altrament, moltes particularitats de δ sí que apareixen en la versió llatino-catalana:

- 2.6. *Si laeta est*: Si alegre és. Després segueix un afegitó que figura en δ i, al marge, en p L: Aquell qui bé-s convé ab pobretat és rich.
- 3.2. M (ms. de la branca β) i δ introdueixen ací un fragment de l'epístola 19.11: *errat autem qui amicum in atrio quaerit, in convivio provat. Nullum habet maius malum occupatus homo et bonis suis obsessus quam quod amicos sibi putat quibus ipse non est*: Erra aquell qui demana amich en lo palau e-l prova en lo convit. Lo home occupat e circuït de sos béns no ha algun mal major que açò, ço és, que ell se pensa que molts li sien amichs als quals ell no-u és (E axí era aquell qui çercha l'amich davant son alberch com lo pati (!) de aquell ell convida. Lo hom rich e asetgat de béns no ha alguna pus gran mala ventura sinó que-s pens que aquells són sos amichs dels quals ell no és).
- 10.1. En *ne cum homine malo loqueris, ne* apareix sols en δ : Que no parles ab mal home (que no parles ab malvat home).
- 19.3. *Iam* (δ : *tam*) *notitia te inuasit*: Tant te ha afferrat la notícia.
- 24.26. *Videndique* (δ : *vivendique*): De viure (=).
- 29.6. *Ostendit mihi* (M δ : *marcum*) *lepidum philosophum Aristonem*: E mostrar-me ha Marco, philòsof, home viciós, e mostrar-me ha Aristono (Em retraurà que Arston (*sic*), qu[e] fon philòsop...).

Hi ha voltes que δ coincideix en la seua lliçó amb p β , i difereix de la traducció catalana. En 9.12 p γ ometen *propter se ipsam adpetenda sit. Immo vero nihil magis probandum est*, que reapareixen parcialment en la vulgarització: Se deu desigar per si metexa. Altrament succeeix en 24.11, *ut beneficio eius nihil timendum* (γ : *ante*

rendum timendum) sit: Que al benefici que d'ella rebem no deu ésser res proposat, e ella fa que res no deguam tembre (que hom deu lo benefet d'ela sobre tota res elegir quant ne à la neçessitat).

Tanmateix, i com és ben lògic, el nostre text no està privat d'interferències d'altres famílies. Així, hi ha lliçons que podem veure a tots els manuscrits, llevat dels pertanyents a la branca δ :

4.6. *Facilior* (δ : *felicior*): pus leugera (=).

12.11. *esse communia*, dins *sciant quae optima sunt esse communia*, manca en δ : Sàpien que les coses que són molt bones són comunes (sàpien que les coses que són de totes les myllors són comunes).

23.4. *Hilariculo* (p^2 Q β : *hilari oculo*): ull alegre (los ulls rients).

També té alguna interferència de p :

19.11. *Ad conciliandos animos* (p : *amicos*): Per ajustar amichs (guanyar amichs).

Podem concloure, doncs, que la traducció llatino-catalana es basa en un text de la família γ (igual, al capdavant, que la franco-catalana), i més concretament de la subfamília δ , amb algunes interferències dels textos de les altres dues grans famílies, p i α . Aquest resultat, però, dificulta molt més la feina, car la majoria de manuscrits existents segueix el text γ . Per exemple, dels catorze manuscrits llatins de les *Epistoles* conservats a la Biblioteca d'El Escorial, nou són γ i els altres contenen totes les epístoles, o gairebé totes.⁴⁸

Les tècniques de traducció

El fet que la primera recepció de les lletres de Sèneca en català haja passat pel tamís d'una altra traducció romànica, la francesa, té una explicació ben lògica. A un traductor medieval li era molt més fàcil acudir a un text romanç per fer el seu treball que no a un en llatí, i així allunyar els problemes d'estructura, comprensió i interpretació de la llengua culta, la dificultat que suposa enfrontar-se directament amb els mots llatins.⁴⁹

48. *Ibid.*, p. 159; cf. també P. Guillermo Antolín, *Catálogo de los códices latinos de la Real Biblioteca del Escorial*, Madrid, I, 1910, pp. 178-179; III, 1913, pp. 134-137, 151-152, 154-155, 356-358, 368-369; IV, 1916, pp. 30-31- 34-40.

49. Els resultats d'una traducció llatino-catalana feta per un traductor de dub-

Si la base de la traducció és una altra traducció romànica, el traductor es limitarà probablement a traslladar mot a mot,⁵⁰ introduint-hi de vegades paraules o construccions del text base de les quals desconeix el significat; també saltarà els fragments massa difícils o que no entén bé. Això en la traducció franco-catalana es veu de seguida, sense necessitat d'un estudi profund; manquen, per exemple, els següents passatges: 7.3-7.6; 8.8 (part)-8.9. i 14.12 (part)-14.14 (part); hi ha breus resums de 15.7-15.8 i 24.19. Algunes d'aquestes faltes es deuen sens dubte a l'original, però d'altres no. La versió franco-catalana entra, doncs, dins dels esquemes de traducció d'una llengua romànica a altra.

C. Wittlin assenyala, al contrari, que «traduire du latin classique ou d'une langue non-romane est beaucoup plus difficile. Si le traducteur ne peut s'appuyer sur quelque version déjà faite, ou sur quelque *expositio* scolaire, il est bien probable qu'il se limite à indiquer seulement les idées générales, à suivre les lignes principales, tout en glissant sur les détails».⁵¹ Açò justament és el que ocorre en la versió llatino-catalana: el traductor ha tingut al davant una traducció ja feta, la franco-catalana, i una còpia llatina, i no solament s'ha limitat a assenyalar les idees generals, sinó que ha traslladat tot el text llatí de les 29 epístoles. Com ha fet el seu treball? Quin n'és el resultat? Aquestes qüestions es contestaran amb una anàlisi acurada de les tècniques de traducció.⁵²

tosa preparació són generalment poc favorables. Un cas d'aquest model de vulgarització el trobem en el *De officiis* de Nicolau Quilis. Cf. C. Wittlin, «"Sens lima e correcció de pus dos estill": Fra Nicolau Quilis traduint el llibre *De officiis* de Ciceró», *BRABLB*, XXXV (1973-1974), pp. 125-156.

50. No cal cercar les nocions de «traducció mot a mot» i «traducció pel sentit» en els manuals actuals. Ja en l'any 1413 la reina Violant adreçava una carta a Antoni Canals comentant-li com volia que fos la traducció dels *Evangelis*: «(...) E axí matex dels Evangelis, los quals fçats ordenats segons lo offici romà, com aquell usam nos. E.us pregam que la exposició de aquells sia axí com jaen a la letra, pero en lo marge, a manera de glosa, sia declarat lo seny que Jhesu Christ hac sobre les paraules o text del Evangelí». Cf. J. Vieillard, «Nouveaux documents sur la culture catalane au Moyen Âge», *EUC*, XV (1930), p. 39, doc. XXIII.

51. C. Wittlin, «Les traducteurs au Moyen Âge: Observations sur leurs techniques et difficultés», *Actes du XIIIe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*, París, 1976, II, p. 602.

52. En aquest apartat ens hem basat parcialment en els treballs de C. Wittlin ja citats i en D. Condom i Gratacós, «Tradició retòrica en el *Libre de Sèneca*,

Com cal esperar de tota traducció medieval, abunden els grups de sinònims, és a dir, els grups de paraules que intenten traslladar el significat d'un sol mot llatí; no tant, però, com una lectura superficial del text ens podria fer pensar. Sèneca usava ja els agrupaments binaris en els seus textos, sense arribar, tanmateix, a assolir el domini de Ciceró ni la desmesura de Lucreci.⁵³

A l'hora d'agrupar sinònims el més lògic és que el primer element del grup coincideix etimològicament amb la paraula a traduir, amb la possibilitat d'introduir un llatanisme quan el traductor no entén la paraula o no en troba una altra millor en català.

SUBSTANTIUS. — 3.5. *molestiam*: molèstia o tristícia; 4.8. *arbitrum*: arbitre e potestat; 6.1. *argumentum*: argument o senyal (argument); 8.8. *severitatis*: de severitat e de rigor; 11.9. *peccatorum*: dels peccats e de males obres; 12.2. *cura*: cura e diligència (cura); 13.16. *voci*: veu e sentència; 16.4. *casus*: caç e ventura; 18.3. *firmitatis*: firmitat e fortitut (valor); 18.6. *inopiam*: inòpia e fretura; 18.10. *voluptas*: voluptat e delit (dellit); 19.2. *otium*: oci e apartament (repòs); 20.2. *propositum*: propòsit e intenció (propòsit); 26.6. *momento*: moment o punt de hora (aquell punts); 20.8. *felicitas*: felicitat e benaventurança (bona ventura); 24.2. *sollicitudinem*: sollicitut e basca (soliçitut); 25.1. *tutela*: tutela e guàrdia (guarda e dotrina); 29.2. *sagittarius*: sagitari o ballester (archer); etcètera.

ADJECTIUS. — 21.9. *publicae*: públiques e comunes (comunes); 22.7. *cautiores*: cautos e avisats (avisats); 24.1. *blanae*: blana e suau (bona); 24.13. *personatos*: personats e representans altres (Ø); 27.6. *eruditus*: erudit e en lletres instruït (savi e letrat); etc. Aquests dos últims exemples podríem considerar-los també com un llatanisme + explicació.

VERBS. — 3.1. *salutamus*: saludar e nomenar (saludam); 7.1. *composui*: compostes e ordenades; 16.9. *finita sunt*: són finits e han terme (han fi); 20.3. *cenes*: cenes e menjes (menges); 20.12. *praeparari*: preparar e dispondre; 20.13. *interponere*: interposar e entremesclar (entremes-

De Providència d'Antoni Canals», Miscel·lània R. Aramon i Serra, III, Barcelona, 1983, pp. 97-113.

53. Cf. J. Marouzeau, *Traité de stylistique latine*, Paris, Les Belles Lettres, 1946, pp. 247-249.

clar); 22.3. *observare*: observar e tenir sment (Ø); 22.6. *cessemus*: cessam ni tardam; 24.11. *revoco*: revoch ni remet (reçitar); etc.

ADVERBIS. — 11.3. *magis*: molt més e pus sovent (més e pus sovent); 20.3. *luxuriose*: luxuriosament e supèrflua (desmesuradament); 28.6. *quiete*: quietament e reposada (paçíficament).

A voltes la paraula no es tradueix per un grup binari, sinó per una enumeració: 3.5. *dissolutio et languor*: dissolució e allanguiment o malaltia; 8.2. *negotium*: negocis e afers o fahenes (faenes); 11.1. *infixum et ingenitum*: ficada de dins e nuada e fermada (=).

Menys nombrosos són els grups binaris en què el segon element és formalment semblant al mot llatí: 6.1. *transfigurari*: cambiant e transfigurant (=); 8.2. *compositiones*: receptes e composicions (Ø); 9.10. *negotiatio*: mercaderia e negociació (mercaderia); 11.2. *robustissimos*: forts e robusts (forts e rústechs); 14.11. *confugiendum*: recomanar e confugir (recomana); 15.7. *fames*: per necessitat e per fam (Ø); 16.1. *proponas*: empendre e proposar (preposar); 18.6. *beneficia*: plaers e beneficis (benifets); 22.4. *repugnare*: contrastar ni repugnar (constrènyer); 24.5. *acrior*: pus fort e pus agre (pus coratgós); 24.14. *stomachicus*: de ventrell o de stómach (l'estómech).

Molt més nombrós és el grup format pels agrupaments sinonímics sense cap paraula etimològicament vinculada a la llatina. N'extraurem sols alguns exemples: 4.6. *indura*: fet fort e dur (te conforta e t endurix; N: indureix); 6.6. *ex moribus*: de la costuma e de la vida (=); 8.2. *secessi*: partit e lunyat (=); 8.3. *casus*: fortuna e ventura (=); 9.11. *insanam*: fora de seny o folla (=); 9.22. *turpiter*: en leja e mala manera (per vergonyosa e mala manera); *ruborem*: vermellor o rojor (vermellor); 13.11. *levitatem*: vana e sens fermetat (=); 14.5. *distracta*: spessejaments e truncaments (turments); 14.8. *gubernator*: noxer o mariner (mariner); 15.1. *vires*: força e vigor (fort e vigorós); 17.3. *classicum*: les trompes e los anifils (trompes); 17.10. *munere*: do o present; 18.15. *incendium*: flamma e cremament (gran foch e gran flama); 22.2. *in universum*: sumàriament e en general (en suma); 24.14. *puella*: fadrineta o donzelleta (dona jove); 27.7. *scrinia*: caxes o cofres (coffres); etc.

Noteu que en aquest grup M i S s'apropen més que en els altres dos anteriors.

Altres voltes la traducció es resol mitjançant l'enumeració: 8.1. *vin-dico*: conquer e guany e apropiu (conquer e guanyu); 13.3. *munire*: fornir, armar e deffendre (guarnir); 14.15. *percussus*: combatut, tocat e ferit (=); 22.1. *educendum esse*: deus exir, remoure e separar (deus exir); 22.8. *aestus*: calor, tempesta e pena (la tempesta e la pena); 23.6. *dissice et conculca*: remou, lunya, peltrigua e menyspresa (lunya e menyspreha); 24.6. *fractae atque ultimae*: vençudes, derrerres, destruïdes e rompudes (Ø); 24.9. *ignavos*: pererosos, coarts e ignorants (pahuruchs e coharts).

Molt menys normal és el fenomen contrari, és a dir, la reducció d'un grup binari llatí: 6.5. *sprobo et miror*: yo-m meravell; 8.6. *vocem et manum*: vot; 11.3. *veteranos e senes*: vells (veylls); 17.9. *exiguum et angustum*: poch. Un cas curiós és el de la traducció de *iustitia, virtus, prudentia*: saviesa, justícia e les altres virtuts.

Dins del mateix bloc de traducció de paraules cal situar l'estudi de les traduccions explicatives, és a dir, quan un mot és traduït mitjançant un grup de paraules que el defineixen. Aquesta tècnica està molt ben representada en el nostre text: 2.5. *transfuga*: aquell qui de un ost fuig a altre (fugitiu); 6.6. *contubernium*: la companyia que li tingueren lonch temps en sa casa (la companyia que li tingueren lonch temps); 8.8. *tragicos*: poetes qui han scrites tragèdies; 9.2. *invulnerabilem animum*: coratge qui no pugua ésser nafrat (coratge axí franch e axí ben guarnit que nengun mal no-l puxa corompre ne podrir); 13.2. *athleta*: lo qui-s ha a combatre ab altre; 13.8. *sparsa*: que no saben d'on s'és venguda (Ø); 27.5. *nomenclator*: donador de noms (degum hom); 28.6. *forum*: la cort on se té judici (merquat); etc.

Hom haurà notat en aquestes llistes que les traduccions són més o menys escaients, però encara n'hi ha d'altres poc encertades: 3.1. *omnes candidatos*: tots los ben vestits (los qui van honestament vestits); 4.11. *toga*: les robes e la vida (tota la vida); 13.2. *sugillatus est*: no-s combaté ab altre ne hac la gola estreta (=); 14.8. *austri*: vents furiosos. En alguns contextos, però, la traducció té sentit: 15.6. *pugillaribus*: [Ne yo-t man que stigues tots temps sobre lo libre o] sobre lo tinter (Ne yo-t man pas que estigues tot jorn sobre lo libre).

Com és normal en aquesta època, descobrim certs noms pagans canviats pel corresponent cristià: 9.16. *Iovis*: Déu fóra el cas més assenyalat, encara que no en trobem molts més. Hí ha, doncs, un cert desequilibri

en la traducció dels mots, com podem comprovar en les llistes anteriors, però encara n'hi ha més en les estructures oracionals.

Pel que fa a les estructures superiors, hi ha una preferència per l'estil directe i per les construccions paratàctiques al costat de les hipotàctiques. Alguna volta, tanmateix, el traductor canvia l'estil directe llatí per l'indirecte català:

6.4. «*Mitte*» inquis «*et nobis ista quae tam efficacia expertus es*»: Tu-m preguntes que yo-t trameta aquestes coses les quals yo he provades haver eficàcia a tant de profit (Tu-m preguntes que yo-t trameta aquestes coses en les quals yo he tant de profit).

De tant en tant, la fórmula que introdueix l'estil indirecte és «si tu-m demanes», en ambdues versions:

9.6. *Quaeris quomodo amicum cito facturum sit?*: Si tu-m demanes com lo porà axí tantost refer... (=).

Altres vegades, la pregunta, directa o indirecta, esdevé asseveració:

9.12. «*Non igitur*» inquis «*nunc de hoc, an amicitia propter se ipsam adpetenda sit*»: NÓS no tractam ara de aquesta cosa, sinó ja si amistat se deu desijar per si metexa (NÓS no tractam ara de aquesta cosa, ans parlem de amistat, la qual cosa, si axí és, que hom la degua percaçar).

Dintre de les intervencions directes del traductor cal fer esment d'algunes omissions, poques si hem d'ésser justos:

20.5. *Semper idem velle <atque idem nolle>*: Dich-te que sapiència és voler tostemps una metexa cosa. La versió franco-catalana ho tradueix tot: tots jorns voler una matexa cosa e no voler una matexa cosa.

22.11. *libertas bona fide placuit, <in hoc autem unum advectionem petis, ut sine perpetua sollicitudine id tibi facere contingat>, quidni tota te cohors Stoicorum probatura sit?*: Mas, si tu has voluptat de depositar la servitut, e la llibertat te plau ab bona fe e ab veritat, per què no loarà ton propòsit tota la companyia dels stoycs? (Mas, si tu vells exir d'aquest servatge e deliurar-te'n, e requèss franquesa en bona fe, ço és, que tu vas serquan axí com tu dius, e a què demanes tu ajuda et consell que tu puxes ésser franch sens perpetua sollicitud e sens dupte?).

24.23. *Item alio loco dicit: «quid tam ridiculum quam adpetere mortem, cum vitam inquietam tibi feceris metu mortis?: Ø.*

Altrament succeeix amb els afegitons, que sovintegen en la traducció llatino-catalana. Podem classificar-los en tres grups:

(a) *Afegitons intratextuals*. — Són aquelles addicions que ens donen una informació que el traductor pot conèixer pels fragments anteriorment traduïts (o posteriorment traduïts, i aleshores sabem que el traductor ha llegit el text abans de traduir-lo) o que completen un significat poc especificat. Tenim dos tipus d'afegitons intratextuals: els que expliquen un grup mitjançant *ço és* o altres partícules (afegitons explicatius) i els catafòrics/anafòrics.

a.1. *Afegitons explicatius:*

7.3. *Meridianum spectaculum*: spectacle meridià, *ço és*, en un acte públic qui's fahia en lo migdia (Ø).

15.3. *Vita cardiaci*: vida de cardíach, *ço és*, de home qui ha cardíacha passió (vida de hom cardíach).

17.10. *Saeculum muta*: muda lo setgle, *ço és*, pensa en la primera edat (canbia lo segle).

26.3. *Si nolim quidquid non posse me gaudeo*: si yo-m alegre de no poder lo que no vull, *ço és*, si-m alegre que a no voler peccar concoregua encara no poder peccar (car yo don tot alegre si yo no pui fer cosa que yo no dega voler).

a.2. *Afegitons intratextuals (anafòrics, catafòrics, anafòrics-catafòrics):*

En aquest cas l'afegitó no representa una interpretació del traductor, sinó un desig d'arribar a donar a l'obra una coherència textual, encertadament o no.

Anafòric. 7.3. [*avarior redeo*: quant yo torne dels jocs e solaços públics], yo-m trobe pus avar (=).

Anafòric-catafòric. 13.10. *quid iuvat dolori suo occurrere?*: quin profit és de avançar-se a dolor [e doler-se ans que la cosa sdevingua]? (=).

Catafòric. 24.5. *poenas a se inriti conatus exigentem*: requerir de si meteix penes per *ço* com sos sforços que havia fets a matar lo rey Porsenna, qui stava en camp contra Roma, li eren fallits e venguts

a menys (se condepna e pres vegansa de si matex per tal com ell havia fallit ha ociure son enemich).

(b) *Afegitons extratextuals*. — Són aquelles addicions que pròpiament no estan contingudes al text ni es poden deduir d'ell. Caldria incloure aquí també les interpolacions (addicions de fragments d'altres obres) i les digressions (comentaris).

24.6. *Quidni ego narrem ultima illa nocte Platonis librum legentem posito ad caput gladio?*: Per què no-t recomptaré yo com en aquella derrera nit de sa vida legint lo libre de Plató e posat lo cultell prop lo cap [en lo qual libre se tractava de la immortalitat de la ànima]...? (Tu-m recontaràs de Cató. E per què no? La darerra nit de sa vida ell legia en lo libre de Plató, [qui parla de la immortalitat de la ànima], he avia la sua espasa al cap del llit seu). Aquest afegitot probablement era una glossa marginal en molts manuscrits llatins.

29.6. «*utique Peripateticus non est*»: «a la fe aquest no és philòsof paripatètic», [car los paripatètics anaven circuint lo món per trobar sciència e aquest va per vana glòria] («Certes» —dix ell— «ell no és pas peripat[èti]ques»).

Trobem encara una digressió en N, que no reapareix en els altres manuscrits: «Car Sàneca algunes voltes legia doctors, la après dels quals els no tenia, no per aturar-se en lo que aquells dehien, mas per veura com los poguera inpugnar e axí mateix per veura si vera alguna cosa bona que dita aguesen per furta a aquells».

Pel que fa a les interpolacions, hem comentat abans que dins l'epístola tercera hi ha un fragment de la 19.11, aparició que es veu a M δ.

(c) *Explicacions contextuals*. — Un fet en les traduccions medievals és que els pronoms són substituïts sistemàticament pels seus referents, ço que permet que en alguns fragments la traducció siga monòtona i molesta. També ocorre el mateix en la versió llatino-catalana de les *Epistoles*. Posem tan sols una mostra:

9.18. *Nilominus cum sit amicorum amantissimus, cum illos sibi comparet, saepe praeferat*: No res menys com lo savi sia més amich que tot altre e com lo savi compar e algunes voltes prepòs l'amich a si metex (Lo savi, jassia que ell haja amor a sos amichs sobre totes

coses e-ls tingue cars axí com si matex e algunes vegades, mas no més, no res menys ell à tots sos béns dins si matex).

- A banda de les omissions i els afegitons, hi ha diversos resums:
- 15.4. *cursus et cum aliquo pondere manus motae et saltus vel ille qui corpus in altum levat vel ille qui in longum mittit vel ille, ut ita dicam, saliaris aut, ut contumeliosius dicam, fullonius*: córrer o saltar o levar algun pes, moure les mans (corrent o saltant o levant alguns pes).

Com trasllada el nostre traductor el text llatí? En moltes ocasions cerca la literalitat més absoluta, fins i tot en la construcció, com quan tradueix aquesta construcció de participi:

- 5.1. *omnibus omissis hoc unum agis*: totes coses lexades, treballes en açò tot sol (que tu lexes totes les altres coses e-t esforçes).
- 11.1. *in quo quantum esset animi, quantum ingenii, quantum iam etiam profectus, sermo primus ostendit*: en lo qual quant haja de ànimo, quant de ingeni e quant de profit, lo primer rahonament ho ha mostrat (lo qual és de manera e ben mostra son cor e son pensament).
- 24.19. *te iudices non aliis scripsisse ista sed etiam tibi*: judics tu haver scrit aquestes coses no solament a tu, mas encara a altres.

- Altrament, hi trobem casos de traduccions no tan fixes, més lliures:
- 25.2. *malo successum mihi quam fidem deesse*: més am que, assajant de castigar mon amich e retent-hi mon deute, me fàllegua lo sucçés de la fi que'n sper, que si no, assajant-ho ni retent-hi mon deute, me fallia la fidelitat de bona amistat (yo am més perdre mon trebayll que fallir a ma lealtat e a mon deute).

Entre aquests dos pols, la literalitat i la llibertat de traducció, transcorre el trasllat de la versió llatino-catalana, que segueix l'original gairebé de forma total, amb alguns desequilibris en alguna part. No per això, però, deixa d'haver-hi errors:

- 7.4. *Hoc plerique ordinariis paribus et postulaticis praeferunt*: molts posen açò davant los pares ordinaris de Roma (Ø).
- 18.9. *quas scripsit Charino magistratu ad Polyaeum*: que scriu a Charino, gran official, e a Poliemo.

Som davant d'una traducció que ultrapassa en valor totes les traduccions peninsulars de les *Epistulae ad Lucilium*, almenys la franco-catalana, i que presenta el mèrit de saber conjuguar el text català anterior i el llatí. A banda dels desequilibris i errors, la versió és digna i permet una lectura fàcil i lleugera, alhora que ens mostra un traductor que coneix l'ofici i sap usar les eines que té a l'abast.

NOTA FINAL. El lector avesat haurà observat que no hem tocat un punt tan fonamental com és el de l'autoria i la datació (encara que hi ha elements d'anàlisi suficients al llarg de l'estudi perquè hom pugui traure conclusions). La raó és ben senzilla: hem preferit esperar a tenir preparada l'edició de la traducció llatino-catalana per a fer un examen pertinent del seu aspecte lingüístic.